

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri, tarixçi

II yazı

Dastanlarda qəhrəmanlar biza müsəlman olaraq təqdim edilir. "Şə-cəreyi-Tərakimə"dəki "Oğuznamə"-lərdən alınmış parçalarda da Salur Qazan müsəlman kimi təsvir edilir və onun bu dinə xidmət etdiyi də bildirilir. Dastanlarda iştirak edən şəxslərdən ancaq üçü türkçə adlar daşır. Bunlar "Bayındır xanın çərisini məğlub edən" Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin, ikincisi "iki qardeş bəbəyi öldürüb zəlif qazan" Düzen oğlu Əli Rüstəm, üçüncüsü "qırx oynaslı" Boğazca Fatma. Bu üç addan ilk ikisinə həsr olunmuş ayrıca dastanlar olmasa da, adları tez-tez çəkilir. İkisinin də ata adları verilir. Hətta Düzen oğlu Əli Rüstəmin Boz-oxlardan olduğu da bilinir. Bu səbəblə bu son iki adın dastanlara sonradan daxil edildiyini iddia etmək bizə çətin gəlir. Hər halda dastanların XI əsrdəki oğuzlara aid olduğunu qəbul etsək, bu məsələ də həll edilmiş olar. Yəni belə olduqda qəhrəmanların müsəlman olduqlarına inanmaq olar.

Bilindi ki, əlimizdəki "Dədə Qorqud" kitabında 12 dastan vardır. Bu on iki dastandan ikisinin, yəni "Dəli Domrul" və "Basat" dastanlarının mövzusu qəhrəmanların fəvqəltəbii varlıqlarla mübarizəsidir. Digər bir dastanda qəhrəman (Qanturalı) silahsız olaraq buğa, aslan, və buğra (dəvə) kimi heyvanlarla vuruşur. Başqa dastanların bəzilərinə nağıl ünsürləri olsa da, bu ünsürlər həm azdır, həm də hadisələrin gedişində əhəmiyyətli sayıla bilməyəcək təsire malik deyildir.

Bu on iki dastandan I, IV və VI dastanlarda, yəni Dirse xan oğlu Buğac, Dəli Domrul və Qanturalı dastanlarında, hadisələr səhnəsində yalnız qəhrəmanlar və onların yaxın adamları (ailə üzvləri və yoldaşları) iştirak edirlər. Digər boyalarda isə səhnədə qəhrəmanlarla birlikdə adları belli, siyasi mövqeləri dəyişməyən bir qrup bəy də iştirak edir. Ona görə də bu dastanlarda səhnə qələbəlik, dekor daha zəngindir. Dastanlardan hər birinin qəhrəmanı adı-sanı belli, siyasi mövqeləri dəyişməyən bəylərdən biridir.

Fəvqəltəbii varlıqlarla döyüşən qəhrəmanlardan biri Dəli Domrudur. Domrul Duxa (Duka) Qocanın oğludur, yəni bütün qəhrəmanlar kimi, atasının adı bellidir və yəni onlar kimi bir bəydir. O, ürəyi təmiz, qoçaq və erkən partayan bir şəxs olduğu üçün, ona dastandakı bəzi qəhrəmanlar kimi dəli ləqəbi verilməmişdir. Domrul bir qurumuş çayın üstündə saldıqı körpüdən keçənlərdən biləyinin gücünə arxalanaraq bac alır. Hətta körpüdən keçmək istəməyənləri belə xərac almaq üçün körpüdən keçməyə məcbur edir. Beləliklə, tarixi Dəli Domrulun şəxsiyyəti budur. Eldaşları arasında şöhrətli və xatirələrdə yaşaması da buradan, yəni körpüsü başında və ya öz yurtdan (torpaqları) gəlib keçənlərdən xərac almasından gəlir. Aradan zaman keçdikcə Duxa Qocanın oğlunun adı təxəyyül süzğəcindən keçmiş, özündən başqa igid, alp olmadığına sanan Dəli Domrulun qarşısına onu məğlub edə biləcək Əzrayıl çıxarılmış və beləcə Dəli Domrul dastanı meydana gəlmişdir.

İbn Fədlan 921-ci ildə böyük bir karvanla Oğuz yurduunu keçərkən, bir oğuz onların qabağını kəsmiş, ancaq istədiyini aldıqdan sonra karvanın

hərəket etməsinə icazə vermişdir.

Təpəgöz adlı qorxunc və fəvqəltəbii varlıqlar ilə vuruşan Basata gəlcə, o, oğuz elinin boz -ox, yaxud diş oğuz qolunun başçısı Aruz Qocanın kiçik oğludur; Kıyan Səlcuq isə böyük qardeşidir. Basatın rolu sadəcə öz adını daşıyan dastanla məhdudlaşmış, onun adı sonuncu dastanda da çəkilir. Basat bu qardeş qırğının, yəni üç -ox (üç oğuz) və boz-ox (diş oğuz) arasında düşmənçilik yarandığı vaxt, atası Aruz Qocanın öz ağası Qazana qarşı üsyan qaldırdığı əsnada qorxunc bir şəxsiyyət kimi meydana çıxır. Bəylərbəyi Salur Qazanın tabeliyində olan boz aygırı

İndiyə qədər haqqında danışılmayan, bizim üçün diqqətəlayiq və üzərində dayanmağa lazım duyulan sonuncu və ikinci dastanlardır. Sonuncu dastanda mövzunun gerçəkliyi o qədər aydındır ki, onu oxuyarkən, insan özünü tarixi bir əsərin səhifələri qarşısında sanır. Mövzunun izahı da gözəl çox gözəl və canlıdır. Bu dastanın qısa məzmunu belədir: Bəylərbəyi Qazan tabeliyində olan üç-ox və boz-ox bəylərini yığınaq olanda evini yağmaladı. Ancaq son dəfə evini boz-ox (diş oğuz) bəylərinin olmadığı bir zamanda üç-oxlara (iç oğuz), yəni öz qoluna yağmaladı. Onun nə üçün belə hərəket etməsinin səbəbi aydın deyildir. Qazanın evini özlərinin olmadığı bir zamanda yalnız üç-oxlara yağmalama-

dən öz itaəti altına salmaq üçün hərəketə başlamışdır. Qazan Aruz Qoca ilə tək-tək bir vuruşmada onu məğlub etmiş və öldürmüşdür. Bundan sonra digər boz-ox bəyləri Qazanın əlini öpərək, ona baş əymişlər. Qazan onların günahlarını bağışlamamış, Aruz Qocanın ordasını dağıtmış və elini-gününü (yəni orda xalqını və boyunu) yağmalatmışdır. Göründüyü kimi, bu dastanın məzmunu kədərli-dir. Çünki qardeş qırğınının bəhs edir. Bu qırğında yaraşığı, igidliyi və gözəl əxlaqi ilə "Oğuzun imrəncəsi" ləqəbini qazanmış Beyrək ölmüş, boz-oxların başçısı Aruz da bacısı oğlu tərəfindən öldürülmüş və hər şeyi çapılıb talan edilmişdir.

Burada Beyrəyi öz tərəflərinə çəkmək üçün göstərilən səbəb, yeni

ordasını basıb yağmalaması bir gərəyə bənzəyir. Lakin basqın zamanı Qazan ordanın içində idi, yaxud başqa yerdə idi? Bu barədə heç bir şey söyləmək mümkün deyil.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, "Şə-cəreyi-Tərakimə"də peçeneq elinin başbuğu Doymadığın Salur Qazanın atası Enkişin ordasına başqın etdiyini, Enkiş və Qazanın qaçdığını, Qazanın anasının əsir edilib aparıldığını, Enkişin naibi ilə mal gəndərərək arvadını xilas etməsini göstərən bir rəvayət vardır. Bu rəvayətlərdə olduğu kimi, Qazanın mal gəndərərək yaxın adamlarını qurtarması da ehtimal edilə bilər. Ancaq Qazan bəy parlaq bir zəfər qazanaraq, bu basqının qisasını almışdır. Bu dastan ilə "Şə-cəreyi-tərakimə"dən naql etdiyimiz mənzumə Salur Qazan bəyin bu şanlı qalibiyyətini əks etdirir.

Dastanların qəhrəmanları əsilzadə təbəqəsinə mənsub şəxslər, yeni bəylərdir. Səhnədəki şəxslər arasında sadəcə xalqdan heç kim görün-

Ana dili kitabımız —

"Dədə Qorqud" dastanı

Beyrək yaranan düşmənçilik nəticəsində Basatın onun yurduunu basıb, hər şeyi əlinə keçirəcəyindən təşvişə düşmüş və qorxmışdır. Basatın oğuzların düşmənlərinə qarşı da şücaət göstərməsi barədə heç nə bilmirik. Böyük qardeş Kıyan Səlcuqun Təpəgöz ilə vuruşmada ödü partlayıb öldüyü deyilir. Basat da əslində qardeşinin qisasını almaq üçün Təpəgözlə vuruşmağı qərara

Türkimənstanda "Qorqud ata" abidəsi

alır. Təsəvvür etmək mümkündür ki, Təpəgöz belkə də əslində oğuzlara böyük ziyanlar vurmuş, itkilər vermiş bir düşməni təmsil edir. Yəni Təpəgöz bu ləqəbi daşıyan qıpçaqlardan bir düşmən başbuğu ola bilər. O, basqınlar ilə oğuzları, əsasən boz-oxları qorxunc məğlubiyətlərə uğratmış, Basatın böyük qardeşı Kıyan Səlcuq, Anq Candan (iki qardeş ilə), Dəmir donlu Mamaq, Düzen oğlu Alp Rüstəm və Uşun Qoca kimi bəylər baş verən döyüşlərdə ölmüşlər. Basat sonra Təpəgözü məğlub edib öldürür, qardeşinin və eldaşlarının qisasını alır. Aradan zaman keçincə Təpəgözün bu ləqəblə yad edilməsində belkə xarici bir təsirin də rolu olmuş, o, fəvqəltəbii bir varlıq olaraq təsəvvür edilmişdir.

Birinci dastan, yəni Dirse Xan oğlu Buğac boyuna gəlcə, burada əsas mövzu yoldaşlarının xəyanətinə uğramış, onlar tərəfindən özü və ailəsi tutularaq kafir ellərinə aparılan bir bəyin (Dirse xan) oğlu Buğac tərəfindən xilas edilməsindən danışılır. Göründüyü kimi, bu dastanın mövzusu hər yerdə, hər zaman baş verə bilən bir hadisədir; qeyri-adi bir tərefi yoxdur.

si boz-oxların başçısı, Qazanın dayısı Aruz Qocanın və onun tabeliyində olan başqa bəylərin hiddətinə səbəb olur. Onlar Qazanın düşərgəsinə gəlməyərək, tabelik vəzifəsini ifa etməlidir.

Aruz Qoca Qazana qarşı düşmənçiliyini açıq bildirdikdən sonra tabeliyində olan boz-ox bəylərinin indən belə ona baş əyməyəcəkləri haqda (asi olduqları) Qazana xəbər gəndərəcəklərini söylədi və bu barədə onların nə düşündüklərini soruşdu. Onlar "nə deyelim, sən Qazana düşmən oldun, biz də düşmanız", dedilər. Aruz Qoca bəylərə Qazanın inacağı Beyrəyin boz-oxlardan qız aldığı üçün onların kürekeni olduğunu, buna görə də öz sıralarında ona yer verilməsini, qəbul etmədiyini təqdirde öldürülməsini təklif etdi. Beyrək bir hiylə ilə çağırılmış, ona öz tərəflərinə keçmək təklif olunmuş, onun bu təkliflərini qəti surətdə rədd etdiyini gördükdə Aruz Qoca onu qılınca ağır yaralamışdı. Beyrək evinə götürüldükdə aldığı yaradan ölmüşdür. Bunu bilən Qazan çox kədərənmiş, günlərlə divana çıxmamış, qüssə içərisində dolaşmış, sonra çox sevdiyini inəğinin qisasını almaq və Aruzgili yeni-

mür. Yalnız ikinci dastanda Qazanın Qaraçuq adlı çobanı istisna təşkil edir. Bu çoban ağasının sürüsünü düşmənlərdən fədakarcasına qorumuş və hətta onun qardeşları Kıyan Gücü, Dəmir Gücü bu uğurda ölmüşlər. Əlavə olaraq Qaraçuq çoban Qazan bəyin Şöklü Məlik ilə döyüşlərində də igidlik göstərmişdir. Qazan da Qaraçuq çobanın göstərdiyi fədakarlıq və igidliyə laqeyd qalmayaraq onu emir-axur təyin etmişdir.

Bu gün "Dədə Qorqud" dastanı dediyimiz zaman ağılımıza bizi məlum olan on iki qəhrəmanlıq boyu gəlir. Bu dastan "Oğuz Xaqan" dastanından ideya almış, sanki o dövrün qəhrəmanlıq hadisələri ilə bütövləşmişdir. Həqiqətən də bu boylar Oğuz dastanından miras qalmış mövzulardır. Ancaq Oğuz türklərinin daha sonrakı macəralarıyla zənginləşdirilmiş, İslam anlayışına uyğunlaşdırılmış, uzun müddət şairlərin dilində, sazında və ya ocaq başında yaşıdılaraq, nəhayət XV əsrdə yazıya alınmışdır. "Dədə Qorqud" dastanında on iki boyun adları belədir:

1. Dirse Xan oğlu Buğac xan boyu.
2. Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu.
3. Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu.
4. Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy.
5. Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun boyu.
6. Qanlı Qoca oğlu Qanturalının boyu.
7. Qazılıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu.
8. Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy.
9. Bəkil oğlu İmranın boyu.
10. Uşun Qoca oğlu Seyrək boyu.
11. Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy.
12. İç oğuzun Diş oğuzla dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy.

"Dədə Qorqud" boylarının başlıca qəhrəmanları Oğuzların hökmdarı Xanlar xanı Bayandur xan, onun yeznesi Bəylərbəyi Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Uruz Qoca, Dirse xan, Beyim Xatu, Çiçək, Burla Xatun və Selcan Xatundur.

Bu gün əlimizdə olan Dədə Qorqud dastanları XIV- XV əsrdə yazıya alındığı təxmin edilən mətnin iki nüsxəsi var. Bunlardan biri Almaniyada Drezden kitabxanasında, ikincisi isə Vatikan kitabxanasındadır. Dastanın VI-VII əsrlərin yadığı olub, sonradan İslami rəng alması iddiası da irəlilənməkdədir. "Dədə Qorqud" dastanı sonrakı xalq dastanlarımızda mühüm təsir buraxmışdır.